

The Influence of the Ahl al-Bayt on Sunni Rules of Juristic Inference

Habibullah Rezaei¹ , Morteza Norouzi² ,
Hassan Ali Akhlaghi Amiri³

1. *Corresponding Author*, Student of Islamic Legal Theory, Al-Mustafa International University, Khorasan, Mashhad, Iran. Email: razai5@yahoo.com
2. Director, Higher School of Fiqh and Uşûl, Al-Mustafa International University, Khorasan, Mashhad, Iran. Email: mortezanorouzi70@yahoo.com
3. Faculty Member and Director, Higher School of Fiqh and Uşûl, Al-Mustafa International University, Khorasan, Mashhad, Iran. Email: hasanali.akhlaghi@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
31 January 2024
Received in revised form
09 March 2024
Accepted
12 April 2024
Available online
22 June 2026

Keywords:

juristic inference,
Ahl al-Bayt,
Sunni jurisprudence,
four Sunni schools,
legal theory

ABSTRACT

The Ahl al-Bayt possessed a distinctive command of the methods by which subsidiary legal rulings are derived from revealed sources, and their teachings circulated among the Companions, Successors, and the formative jurists of the Sunni schools. This study asks how the Ahl al-Bayt influenced Sunni rules of juristic inference. Using a descriptive-analytical and source-based method, it examines reports transmitted from the Ahl al-Bayt alongside representative Sunni works of uşûl al-fiqh. The findings identify three principal channels of influence. First, the Ahl al-Bayt articulated linguistic rules concerning textual indication, general and particular expressions, absolute and qualified terms, and the use of grammatical conventions in deriving legal rulings. Second, their teachings shaped methods of reasoning, including rational inference, the treatment of conflicting proofs, and practical principles for cases of uncertainty. Third, prominent Sunni jurists acknowledged the superior learning of members of the Ahl al-Bayt, studied with them, or relied on traditions transmitted through them. The study concludes that the methodological relationship between the Ahl al-Bayt and Sunni jurisprudence was substantive rather than merely biographical, and that recovering this shared intellectual heritage can deepen comparative Islamic legal studies.

Cite this article: Rezaei, H., Norouzi, M., & Akhlaghi Amiri, H. A. (2026). The influence of the Ahl al-Bayt on Sunni rules of juristic inference. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20(1), 181-205. <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17950.1914>

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17950.1914>

Introduction

The formation of Islamic legal theory was not the work of isolated schools developing behind impermeable doctrinal boundaries. The first centuries of Islam were marked by intellectual exchange among the Companions, the Successors, the descendants of the Prophet, and the jurists who later became associated with the recognized schools. Within this setting, the Ahl al-Bayt occupied a singular position because of their proximity to the Prophetic household, their sustained engagement with the Qur'ān and Sunna, and the breadth of legal instruction attributed to them. The central question is therefore not whether Sunni scholars encountered the teachings of the Ahl al-Bayt, but how those teachings entered and influenced the rules used to infer legal judgments.

Methodology

The research employs a descriptive-analytical method based on library sources. It first identifies methodological statements in reports attributed to the Ahl al-Bayt and then compares them with discussions in foundational Sunni works of legal theory. The analysis is thematic rather than merely chronological. It groups the evidence under linguistic principles, rational and evidentiary methods, rules governing conflict and uncertainty, and patterns of scholarly transmission. Claims of influence are accepted only where doctrinal similarity is supported by historical contact, transmission, or explicit acknowledgment.

Literature Review

Previous studies have examined the sources of *ijtihād*, the historical development of *uṣūl al-fiqh*, and the relationships between individual Sunni imams and members of the Ahl al-Bayt. Much of this literature, however, remains biographical or confessional. It either lists teachers and pupils without analyzing legal method, or presents methodological parallels without considering channels of transmission. A focused account of the influence of the Ahl al-Bayt on concrete Sunni rules of inference has remained comparatively underdeveloped. The present study addresses that gap by connecting historical reception with identifiable legal-theoretical doctrines.

Findings

The evidence reveals influence in three interrelated areas. The first concerns the semantics of revelation: indications of commands and prohibitions, the relation between general and particular language, the operation of absolute and qualified expressions, and the evidentiary role of Arabic usage. The second concerns inferential technique, including reliance on disciplined reason, the reconciliation and preference of apparently conflicting proofs, and the use of practical principles when decisive evidence is unavailable. The third concerns institutional transmission. Leading Sunni jurists recognized the learning of the Ahl al-Bayt, attended their circles, transmitted their reports, and incorporated

those reports into legal argument. These patterns show that the influence extended beyond isolated rulings to the architecture of juristic reasoning.

Discussion

Doctrinal influence in premodern Islamic law rarely took the form of a modern citation trail. It was transmitted through teaching circles, oral reports, common technical vocabularies, and the circulation of legal problems. Accordingly, similarity alone cannot prove dependence, but similarity combined with historical contact and acknowledgment provides persuasive evidence. The findings also challenge sectarian narratives that describe Sunni and Imami legal theory as wholly separate creations. Their differences remain significant, yet a shared methodological inheritance is equally real and deserves analytical rather than polemical treatment.

Conclusion

The Ahl al-Bayt contributed materially to the development of rules later used within Sunni juristic inference. Their influence is visible in linguistic principles, rational and evidentiary methods, doctrines concerning conflicting proofs and practical principles, and the education and transmission networks of formative Sunni jurists. Recognizing this contribution does not erase the distinct identities of the schools. It provides a more accurate history of Islamic legal thought and offers a constructive basis for comparative scholarship and intra-Muslim intellectual rapprochement.

Declarations

Author Contributions: The authors jointly contributed to source collection, legal-theoretical analysis, drafting, and revision.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: No acknowledgement was declared.

Ethical Considerations: The authors observed the ethical principles governing the conduct and publication of scientific research.

Funding: This research received no specific grant from public, commercial, or not-for-profit funding bodies.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted Technologies: The authors declared that no artificial intelligence was used in the writing process.

تأثیرپذیری قواعد استنباط فقهی اهل سنت از اهل بیت (ع)

حبیب‌الله رضایی^۱✉، مرتضی نوروزی^۲، حسنعلی اخلاقی امیری^۳ id

۱. نویسنده مسئول، دانش پژوه، گروه اصول فقه اسلامی، مدرسه عالی فقه و اصول، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، ایران. رایانامه: razi5@yahoo.com
۲. استادیار، گروه فقه و اصول، مدرسه عالی فقه و اصول، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، ایران. رایانامه: mortezanorouzi70@yahoo.com
۳. استادیار، گروه فقه و اصول، مدرسه عالی فقه و اصول، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، ایران. رایانامه: hasanali.akhlaghi@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱ کلیدواژه‌ها: استنباط فقهی، اهل بیت (ع)، اهل سنت، مذاهب اربعه، تأثیرپذیری عامه	بدون تردید اهل بیت (ع) در زمینه استنباط فروع فقهی از حقایق برخوردار بودند که صاحبه و تابعان معاصر، از آن‌ها محروم بودند؛ ازاین‌رو اهل سنت در قواعد استنباط فقهی از اهل بیت (ع) تأثیرپذیری داشتند. سؤال اصلی پژوهش این است که تأثیر اهل بیت (ع) در قواعد استنباط فقهی اهل سنت چگونه است؟ ازآنجا که اهل بیت (ع) علمشان در همه زمینه‌ها بالآخر در شیوه استنباط احکام سرآمد همه، و منشأ تأثیر بوده است، نوشتار حاضر درصدد آن است که با روش توصیف و تحلیل مسئله فوق را پاسخ گفته، از این جهت در قلمرو روایات اهل بیت (ع) جست‌وجو کرده و آن را تبیین نموده و نتیجه گرفته است که اهل بیت (ع) نسبت به دانش استنباط فقهی اهل سنت تأثیرگذار بوده، یافته‌های موجود دلیل بر این مدعاست: الف) القای قواعد استنباط فقهی و تأثیر آن در فرایند استنباط پیشوایان مذاهب مثل قاعده دلالت الفاظ بر معانی، قاعده مطلق و مقید، به کارگیری قواعد ادبی و ادات عموم در استنباط فروع فقهی و... ب) تأثیرپذیری فراوان در طرق شیوه استنباط همچون استنباط با تکیه بر درک عقلی، قواعد تعارض ادله، مباحث اصول عملیه. ج) اقرار بر اعلمیت علمی اهل بیت (ع) و شاگردی که منجر به استنادات فقهی اهل سنت به روایات اهل بیت (ع) شده است.
استناد: رضایی، حبیب‌الله نوروزی، مرتضی؛ و اخلاقی امیری، حسنعلی. (۱۴۰۵). تأثیرپذیری قواعد استنباط فقهی اهل سنت از اهل بیت (ع). مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق، ۲۰(۱)، ۲۰۵-۱۸۱. https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17950.1914	
ناشر: جامعه المصطفی العالمیه. © نویسنده(گان).	

مقدمه

قواعد استنباط از پویاترین قواعدی است که از اهل بیت (ع) به شیعه و سایر مذاهب به یادگار مانده است؛ اجتهاد و استخراج احکام از ادله شرعی، بدون آن، امکان پذیر و معتبر نخواهد بود. اهل بیت (ع) عناصر عمومی استنباط، تبیین قواعد مهم اصولی، فقهی و زمینه تفکر و اندیشه اصولی را بذرافشانی کرده اند و به اصحاب و شاگردان مکتب خویش القا و املا نمودند؛ آن ها در این زمینه تأثیرگذار و پیشگام بودند (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۸، ج. ۱، ص. ۱۸؛ جواهری، ۱۳۸۱، ص. ۳۲۵).

یکی از مباحث بسیار مهم و کلیدی که متأسفانه مورد غفلت واقع شده و در این زمینه پژوهش صورت نگرفته، موضوع «تأثیرپذیری قواعد استنباط فقهی عامه از اهل بیت (ع)» است؛ براساس شواهد تاریخی، مذاهب اربعه اهل سنت، از اهل بیت (ع) پیامبر (ص) در احکام و مسائل علمی کمک می گرفتند و به اعلمیت علمی اهل بیت (ع) اعتراف می نمودند و بسیاری از ائمه مذاهب اهل سنت و فقهای آن ها نزد اهل بیت (ع) درس خوانده و شاگردی کرده بودند و سخن امام ابوحنیفه که گفته است: «لَوْلَا أَسْتَنْتَ لَهْلَكَ الثُّعْمَانُ»^۱ (الوسی، ۱۳۰۱، ج. ۱، ص. ۹) اگر آن دو سال شاگردی نبود، نعمان هلاک شده بود که اشاره به دو سال شاگردی خود در محضر اهل بیت (ع) دارد، یا امام مالک گفته است: «اِخْتَلَفْتُ إِلَيْهِ زَمَانًا... مَرَّاتٍ عَيْنٌ وَلَا سَمِعْتُ أَذُنٌ... أَفْضَلَ مِنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ (ع) عَلَمَا...» (سبحانی تبریزی، ۱۳۸۸، ج. ۱، ص. ۱۹) یعنی مدتی در حضور جعفر بن محمد (ع) رفت و آمد می کردم و هیچ چشمی ندیده و هیچ گوشی نشنیده کسی در علم و تقوا بالاتر از جعفر فرزند محمد (ع) باشد.^۲

این گونه سخن ها بیانگر این است که پیشوایان اهل سنت از علم و دانش اهل بیت (ع) در زمینه استنباط فقهی تأثیر پذیرفته اند.

با توجه به اهمیت و ضرورت مسئله، در این پژوهش سعی می شود که با روش توصیف و تحلیل، به این پرسش پاسخ داده شود که تأثیرپذیری اهل سنت از اهل بیت (ع) در قواعد استنباط فقهی چگونه است؟ و در ضمن این فرضیه رد خواهد شد که اهل سنت بعد از رحلت نبی اکرم (ص) به فکر تدوین قواعد کلی استنباطی برآمدند، آن ها دارای اصول و قواعد مدون و اولین کسانی بوده اند که قواعد استنباطی را تدوین نموده اند و شیعه از آن ها تأثیر پذیرفته است.

۱. الوسی در ذیل کلام ابوحنیفه می گوید: این امام اعظم ابوحنیفه است که افتخار می کند و با زبان فصیح می گوید: اگر آن دو سال شاگردی در خدمت امام جعفر صادق (ع) نبود، نعمان بن ثابت هلاک شده بود (الوسی، ۱۳۰۱، ج. ۱، ص. ۹). و نقل شده است که هر وقت ابوحنیفه به مکه سفر می کرده است، هر طوری که شده به امام جعفر صادق (ع) سر بزند و از ایشان احوالی بپرسد و گفتگوهای علمی بین آن ها صورت می گرفته است (عزیزی، ۱۳۹۰، ص. ۱۰۲).

۲. استاد ربانی بیرجندی در کتاب تبارشناسی خود آورده است که فقهی از مذهب مالک یکی از اصحاب امام باقر (ع) - شاید زراره - را دید و از او سؤال کرد که ابوجعفر (ع) درباره فلان فرع فقهی چه می گوید؟ او در جواب گفت: هرچه فکر می کنم درباره این فرع خاص روایتی به ذهنم نمی رسد، ولی یک قاعده کلی از امام شنیدم که حضرت این گونه فرموده است و بعد آن فقیه اهل سنت گفت: مرا بس است که به من یک قاعده دادی (ربانی بیرجندی، ۱۳۹۴، ص. ۱۳).

این مقاله درصدد اثبات این است که اهل بیت (ع)، خصوصاً امام علی (ع)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) با املائی قواعد و کلیات قواعد استنباطی و شیوه‌های بهره‌بری و فرع فقهی از قرآن و سنت را به اصحاب و شاگردان خود تعلیم دادند و فقه‌های مذاهب اربعه طبق اقرار خودشان و براساس قرائن و شواهدی که بعداً خواهد آمد، از اهل بیت (ع) تأثیر پذیرفته‌اند.

سیر بحث و ترتیب منطقی این مقاله به این صورت است که ابتدا بعضی از مباحث و قواعد استنباطی مطرح در روایات اهل بیت (ع) را در چهار بحث اصلی و مهم همچون مباحث الفاظ، مباحث عقلیه، اصول عملیه، قواعد تعارض ادله قرار داده؛ و سپس به نمونه‌های عینی از طریقه و شیوه تأثیرپذیری پیشوایان مذاهب در هر بحث اشاره می‌کند. در اینجا اعتراف می‌شود که این مقاله، گام اولیه و بسیار کوچک است، با کاستی‌ها و موانع زیاد همراه بوده است و امید است که در آینده با همت علما و اساتید محترم و بزرگوار تکمیل گردد.

در این مقاله، به برخی قواعد علم اصول اشاره می‌کنیم که اهل بیت (ع) بنیان آن را نهاده‌اند و پیشوایان مذاهب اهل سنت نیز به جهت قرب زمانی و مکانی و امکان مشافهه با اهل بیت (ع) و قرائن حالیه و مقالیه _ همچون اقرار به مرجعیت علمی اهل بیت (ع) و افتخار به شاگردی آنان _ از آن قواعد، و اسلوب و شیوه مطرح در لسان ائمه (ع) تأثیر پذیرفته‌اند و از آن‌ها به عنوان منبع و معلومات علمی اولیه خود بهره برده‌اند. روایات اهل بیت (ع) که در ابواب و موضوعات مختلف متضمن قواعد استنباطی و اصولی باشند، فراوانند؛ حتی خود معصومان (ع) فرموده‌اند: «بر ماست که قواعد اصولی را القا کنیم و شما به وسیله آن، فروع را استخراج کنید.» روی همین جهت در اینجا مباحث و قواعد استنباطی مطرح در روایات اهل بیت (ع) را در چهار بحث اصلی و مهم قرار می‌دهیم و سپس تأثیرپذیری پیشوایان مذاهب را در هر بحث اشاره می‌کنیم.

۱. مباحث الفاظ

مقصود از مباحث الفاظ، دلالات الفاظ بر معانی‌شان است که در فقه مورد استناد قرار می‌گیرد و ضابطه مسئله استنباطی و اصولی بر آن منطبق است و سیال است، مثل مبحث اوامر، نواهی، عام و خاص، مشتق، مطلق و مقید، مجمل و مبین، محکم و متشابه و... (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۸، ج. ۱، ص. ۲۳).

۱-۱. قاعده دلالت الفاظ بر معانی

یکی از قواعد مطرح در روایات، قاعده دلالت لفظ بر معنایشان است. اهل بیت (ع) جدا از تشویق اصحاب به تفقه در دین، و تقریب فروع بر اصول، یا تدوین اصول فهم دین در رساله‌های مستقل، گاهی خودشان شیوه استنباط را به اصحاب و شاگردان خود می‌آموختند و عملاً به آن‌ها یاد می‌دادند و ابی‌جارود از امام باقر (ع) نقل کرده است: «هرگاه مطلبی یا فرعی را برای شما گفتم دلیل قرآنی آن را از من بپرسید» (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۷، ص. ۳۰۰؛ جواهری، ۱۳۸۱، ص. ۱۷۶).

یعنی حضرت می‌خواهد که اصحابشان و دوستداران علم را با شیوه استنباط احکام شرعی از قرآن و سنت نبی اکرم (ص) که مهم‌ترین مدرک و دلیل اجتهاد است، آشنا کنند.

در ذیل، روایتی از امام علی (ع) و امام صادق (ع) است که دلالت بر قاعده معروف اصولی که همان «دلالت الفاظ بر معانی» باشد می‌کند و از آن روایت این قاعده برداشت می‌شود:

۱. رَوَى أَبُو الْأَسْوَدِ: قَالَ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، الْكَلَامُ كُلُّهُ ثَلَاثَةُ أَشْيَاءَ، اسْمٌ وَ فِعْلٌ وَ حَرْفٌ فَالْأَسْمَاءُ مَا أَتَتْ عَنِ الْمُسَمَّى... ابوالاسود دوتلی از امام علی (ع) روایت کرده که امام علی فرمود: «تمام کلام و الفاظ عرب سه قسم است؛ یعنی اسم و فعل و حرف است؛ و اسم لفظی است که از مسمی خبر می‌دهد و دلالت بر معنا می‌کند.

مرحوم مجلسی و دیگر جوامع حدیثی، چند تا روایات را مبنی بر اینکه واضح و مؤسس علم نحو و قاعده ادبی امام علی (ع) است، نقل می‌کنند؛ و حضرت در ضمن بیان و قواعد کلی کلام عرب به دلالت لفظ و اسم بر معنی اشاره می‌کند و از کلام حضرت برداشت می‌شود؛ و در ادامه حضرت، بعد از طرح قواعد کلی، به ابوالاسود دوتلی دستور می‌دهد که این قواعد کلی را بسط و توسعه بدهد و هرچه را که در خاطره و ذهنش می‌آید، به آن قواعد اضافه کند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۱، ص. ۱۶۱؛ عاملی، ۱۴۱۸، ج. ۱، ص. ۶۸۲).

این روایت درست است که در مورد علم نحو است ولی مورد، موجب تخصیص حکم نیست، اما می‌شود از آن یک قاعده اصولی را که همان دلالت لفظ بر معنی است، استفاده کرد، چون حضرت فرموده: «اسم لفظی است خبر از مسمی می‌دهد و دلالت بر شخص و معنا می‌کند، این خودش دلالت لفظ بر معنی است و نیاز به توضیح ندارد و در علم اصول از دلالت الفاظ بر معانی و استعمالات آن مثل حقیقت وضع، وضع تعینی و تعینی و اقسام وضع بحث شده است؛ و عالم و فقیه برجسته مرحوم ملا صالح مازندرانی از مناظره امام صادق (ع) با دیصانی که در جوامع حدیثی آمده است، همین قاعده را استفاده نموده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۲، ص. ۸۰). پیشوایان اهل سنت با توجه به الهام‌گیری از این قاعده دلالت لفظ بر معانی و کاربردش در مقام استدلال و تأثیرپذیری از این روش، این قاعده را توسعه داده و آثار فقهی آن را ذکر کردند و نمونه‌هایی را از پیشوایان مذاهب اشاره می‌کنیم:

الف) احمد بن علی رازی معروف به جصاص متوفای (۳۷۰) که از علمای مذهب حنفی است، مبحث دلالت لفظ بر معنی را مفروغ‌عنه گرفته و وارد بحث دلالت لفظ بر دو معنی شده است، یعنی دلالت لفظ بر یک معنی روشن است، حالا اگر لفظ دلالت بر دو معنی کرد و شامل دو معنی شد در این صورت حمل بر معنای حقیقی می‌شود؟ و معنای حقیقی نسبت به معنای مجازی تقدم دارد؟ مثلاً لفظ «قرء» که حقیقت در حیض دارد و مجاز در طهر است و نمی‌شود که در آن واحد از آن دو معنای مختلف اراده کرد و در ذیل آیه شریفه: «لَا مَسْئَمَ لِّلنَّسَاءِ» حدیث از امیرالمؤمنین (ع) که اولین فرد از اهل بیت پیامبر (ص) است نقل می‌کند که مراد از این آیه معنای مجازی و کنایی آنکه همان جماع باشد است، نه معنای حقیقی آنکه لمس با دست باشد: «لَا مَسْئَمَ لِّلنَّسَاءِ»... وَذَلِكَ أَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيًّا وَابْنَ عَبَّاسٍ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا - قَالََا الْمُرَادُ الْجَمَاعُ، وَكَانَ عِنْدَهُمَا أَنَّ اللَّمْسَ بِالْيَدِ غَيْرُ مُرَادٍ.

و در این مبحث مذهب حنفی با الهام‌گیری از اهل بیت (ع) و به‌طور صریح استناد به روایت اهل بیت (ع) کردند (جصاص، ۲۰۰۰، ج. ۱، ص. ۴۹).

ب) در مبحث دلوک شمس و غسق الیل، مالک در این زمینه روایتی را از نافع نقل می‌کند که عبدالله بن عمر می‌گوید معنای «دلوک الشمس» همان میل است به معنای زوال شمس می‌باشد و بعد شخصی به نام مجاهد از قیس بن سائب که از تابعان و از اهل سنت می‌باشد این معنا و تفسیر را به امام محمد باقر (ع) استناد می‌دهد و می‌گوید: «وهو قول أبي جعفر محمد بن علي (ع)» و در ادامه این معنا را هم استناد به امام علی (ع) می‌دهند و می‌گویند: «هو قول علي بن ابي طالب (ع) وابی وائل و طائفه... (قرطبی، ۲۰۱۶، ج ۲، ص. ۲۴۷).

ج) مذهب حنبلی اقسام دلالت لفظ بر معانی را ذکر می‌کند و نتیجه فقهی آن را متذکر می‌شود؛ مثلاً اگر کسی داخل در محدوده طواف بشود و طواف را انجام دهد، ولی حجر الاسود را طواف نکنند، در واقع چنین شخصی طواف را انجام نداده و می‌بایست طواف را اعاده کند و چون لفظ طواف به نحو دلالت مطابقی بر کل معنای خود دارد و حجر الاسود هم جزو طواف و بیت است، یعنی لفظ طواف یا بیت‌الله به دلالت مطابقی بر تمام معنای خود دلالت می‌کند که یکی از آن حجر الاسود است (صوبغ، ۱۴۲۵، ج ۱، ص. ۴۷). درحالی‌که این قاعده دلالت لفظ بر معانی و کاربردش در مقام استدلال و استنباط قبل از حنبلی‌ها بوده و مورد استعمال قرار می‌گرفته است.

در اینجا تأثیر به معنای لغوی که همان پیروی نمودن از طریقه و شیوه متقدمان باشد صدق می‌کند و یکی از معانی تأثیر، طریقه و شیوه است. خداوند در قرآن از قول بت‌پرست‌ها نقل می‌کند که می‌گفتند: «إِنَّا وَجَدْنَا أَبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَى آثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ.» یعنی ما بر آثار و طریقه و شیوه اجدادمان هدایت شدیم (زخرف: ۲۲). و خیلی واضح است که اندیشه‌های متقدمان تأثیرگذار بر افکار متأخران می‌باشد و عالم برجسته اهل سنت، ابن ابی الحدید شارح نهج البلاغه، امام علی (ع) را مؤسس دانش فقه می‌داند و می‌گوید او پایه‌ها و روش‌های فقه را بنا کرد و هر فقهی که در اسلام ظهور پیدا کرده از او بهره برده است، باید فقه را به او نسبت داد (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۳۴). یا محمد ابوزهره استاد دانشگاه الازهر در ذیل حدیث شریف ثقلین گفته است که این حدیث بر مرجعیت فقهی و علمی اهل بیت (ع) دلالت دارد (شیرازی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۲۳).

۲-۱. قاعده حجیت ظهور امر در وجوب

یکی دیگر از قواعدی که در روایات اهل بیت (ع) آمده، ظهور صیغه امر است و اهل بیت (ع) برای کشف و استنباط حکم شرعی به ظهورات تمسک می‌کردند و کیفیت استناد به ظواهر را به اصحاب خود به نحو صحیح تعلیم می‌دادند و بعد این طریقه مبنای بسیاری از اکتشافات حکم شرعی قرار گرفت و علمای اصول شیعه و اهل سنت هم به تبع روایات، این بحث را مفصل مطرح کردند و از روایات الهام گرفتند و در ذیل به یک نمونه آن اشاره می‌کنیم:

۱. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: ... أَمَا تَسْمَعُ قَوْلَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ. أَرَأَيْتَ لَوْ أَنَّ رَجُلًا دَخَلَ بَيْتًا وَ طَيَّنَ عَلَيْهِ بَابَهُ وَ قَالَ رَزَقِي بَنَزْلُ عَلَيَّ كَانَ يَكُونُ هَذَا أَمَا إِنَّهُ يَكُونُ أَخَذَ الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ لَا يُسْتَجَابُ لَهُمْ...» (عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص. ۲۷)

امام صادق (ع) می‌فرماید: آیا کلام خدای متعال را نشنیدی که فرموده است: «وقتی نماز انجام دادید، در زمین خدا پراکنده شوید، از فضل خدا روزی حلال طلب کنید، حال اگر مردی دنبال و جستجوی رزق حلال نشود و در بیت خود نشسته باشد، بعد بگوید خداوند روزی مرا از آسمان نازل می‌کند، در واقع این مرد یکی از آن افرادی است که دعای او به اجابت نمی‌رسد.

در این روایت، امام صادق (ع) از صیغه امر در «ابتغوا» وجوب کار و سعی و کوشش برای به دست آوردن روزی حلال از جانب خداوند استنباط شده است، یعنی صیغه امر ظهور در وجوب دارد، و ظهور آن حجت است و حجت و اعتبار ظهور آیات نزد اهل بیت (ع) پیش فرض بوده و در موارد بسیاری به ظاهر آیه استناد نموده و طریقه به دست آوردن حکم شرعی را به اصحاب تعلیم دادند.

در مراجعه به کتاب‌های اصولی مذاهب، اقتباس از این روش در مقام استدلال و استنباط احکام ملموس و روشن است؛ اهل لغت یکی از معانی «تأثیر» را در طریق قرار گرفتن دانسته‌اند: «عَلَى أَثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ»؛ یعنی بر طریقه و راه آن‌ها هدایت شدیم. پیشوایان مذاهب هم در مقام استنباط فروع فقهی از طریقه و روش اهل بیت (ع) استفاده کردند و در این روش و طریقه قرار گرفتند؛ پس آن‌ها تأثیر پذیرفتند؛ مثلاً امام مالک که می‌گفت من فقیه‌تر از امام صادق (ع) ندیدم، در مورد استدلال بر صیغه امر از طریقه و روش اهل بیت (ع) تأثیر پذیرفته است، زیرا قائل است که اگر صیغه امر مجرد از قرائن باشد، ظهور در وجوب دارد و اوامر صادره از کسانی که اطاعت آن‌ها واجب است، دلالت بر وجوب می‌کند. وی برای صحت این ادعا چند فرع فقهی را به شیوه اهل بیت (ع) از آیات استنباط نموده است:

الف) تمام نمودن اعمالی مثل نماز، روزه، حج و عمره بر مکلف و عبد واجب است، یعنی وقتی که مکلف وارد این اعمال می‌شود، باید آن‌ها را به آخر و پایان برساند، چون خداوند فرموده: «اتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ...» (بقره: ۱۸۷) روزه را تا شب به پایان رسانید و تا شب ادامه دهید.

ب) مردی که زنش را طلاق بائن داده، بر او واجب است که در زمان عده سکناى زن مطلقه را فراهم کند و استدلال نموده به قوله تعالى:

«أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تُضَارَّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ وَإِنْ كُنَّ أُولَاتٍ حَمْلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ» (طلاق: ۶) یعنی زنان طلاق داده شده را در دوره عده در همان محل سکونت خودتان و به اندازه امکاناتتان اسکان دهید، و با کم گذاشتن از مخارج و محل زندگی در فشارشان نگذارید و اگر حامله‌اند هزینه زندگی‌شان را تا وقت زایمانشان بپردازید.

در این آیه «أَسْكِنُوهُنَّ» فعل امر است، دلالت بر وجوب سکونت برای زن مطلقه دارد، چون فعل امر ظهور در وجوب دارد (شعلان، ۲۰۰۳، ج ۱، ص ۴۰۸).

ج) مذهب امام شافعی - که وقتی مالک از حاضر جوابی شافعی متعجب بود، سؤال کرد که تو هرگز این چنین نبودى و بگو پیش چه کسی درس خواندی؟ در جواب گفت عمده درس‌های من نزد تلامذه و اصحاب جعفر بن محمد الصادق (ع) بوده است - این است که اگر صیغه امر قرینه نداشته باشد و بدون قرینه باشد، باید آن را بر وجوب حمل کرد، چون خداوند فرموده: «اقِيمُوا الصَّلَاةَ» (حج: ۷۸) در این آیه شریفه هیچ قرینه

و دلیلی نیست که امر در آن را به معنای دیگری در نظر بگیریم، لذا صیغه امر در این آیه شریفه دلالت بر وجوب می‌کند (سبکی، بی‌تا، ص. ۴۱).

د) مذهب امام حنبل در مورد نفقه زن مطلقه حامله گفته است: «نفقه و خرج چنین زنی بر زوج و شوهرش تا وضع حمل آن واجب است، چون خداوند در قرآن نفقه را بر مرد واجب کرده و فرموده: «وَإِنْ كُنْ أُولَاتٍ حَمْلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ» (طلاق: ۶) اگر زنان مطلقه باردار باشند، هزینه آنان را تا زمانی که وضع حمل می‌کنند بپردازید؛ در این آیه شریفه خداوند نفقه و هزینه زن مطلقه باردار را بر زوج واجب کرده است، چون کلمه «أَنْفِقُوا» امر است و امر ظهور در وجوب دارد. پس مذهب حنبلی هم در روش استنباط در مقام استدلال از اهل بیت (ع) تأثیر پذیرفته است (صوبغ، ۱۴۲۵، ج. ۱، ص. ۱۴۲). احمد بن حنبل پیشوای مذهب حنابله کتابی را به نام المسند تألیف نموده، در آن کتاب روایات فقهی و قاعده‌های فقهی زیادی را از امام حسن (ع) و سایر ائمه (ع) نقل کرده است (احمد بن حنبل، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۹۹). ایشان با حضرت امام موسی بن جعفر (ع) رابطه خاصی داشته و رفت‌وآمد می‌کرده است و از علم و دانش حضرت بهره می‌برده است (خوانساری، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۳۵۱). امام حنبل در موضوعاتی همچون مصرف زکات، حرمت نکاح دختر برادر و خواهر رضاعی، اجرت حجامت، به روایات امام محمد باقر (ع) استناد جسته است (ابن قدامه مقدسی، ۱۴۱۷، ج. ۴، ص. ۱۳۳). این‌ها قرائن و شواهدی است که پیشوایان مذاهب در استنباط فرع فقهی از اهل بیت (ع) تأثیر می‌گرفتند. شاید کسی اشکال کند بر اینکه استفاده علمای اهل سنت از ظهور امر در وجوب یا ظهور نهی در حرمت و تطبیقات آن، مدعای شما را که تأثیرپذیری مذاهب اربعه باشد ثابت نمی‌کند، و در چنین مواردی از علامات دیگر مثل قول لغوی، ظهور عرفی، در مسئله حقیقت و مجاز از علامت تبادر و صحت حمل و... استفاده می‌کنند، نه از کلام معصوم و روایت آن.

در جواب می‌گوییم: در اینجا دو بحث مطرح است، یکی بحث صغروی است، یعنی بحث در اصل ظهور کلمه است، و اصل ظهور معلوم و روشن نیست؛ در این صورت برای تعیین اصل ظهور کلمه، به علاماتی مثل قول لغوی، ظهور عرفی، تبادر می‌بایست مراجعه کرد، و اصل ظهور با این علامات محقق می‌شود؛ و بحث ما هم راجع به شناسایی اصل ظهور نمی‌باشد، تا کسی اشکال کند که ظهور امر در وجوب با ظهور عرفی و تبادر تعیین می‌شود، نه با کلام معصوم و روایات. بلکه کلام در این است که اهل بیت (ع) اولین افراد بودند، و به‌خاطر دستیابی به احکام شرع، به اصحاب و شاگردان خود آموزش می‌دادند، و به این قواعد و اسلوب آن اشاره کردند، و پیشوایان مذاهب هم از این طریق و شیوه برای رسیدن به احکام شرع از اهل بیت (ع) تأثیر گرفتند، و طبق نظر لغت‌شناسان تأثیر در اینجا صدق می‌کند، و اهل بیت (ع) طبق فرموده‌شان: «علینا القاء الاصول وعلیکم التفریع» مؤسس قواعد اصولی بودند، و آن‌ها شاخصه‌های تأثیرگذاری را در حوزه استنباط دارا بودند؛ و مذاهب اربعه از شاگردان اهل بیت (ع) محسوب می‌شوند، و تأثیر اندیشه‌های متقدم و استاد بر شاگردان خود امر طبیعی و روشنی است.

یکی دیگر بحث کبروی است، و اصل ظهور کلمه ثابت است، و در اصل ظهور کلمه مشکل نداریم، بلکه بحث در این است که این کلمه که اصل ظهور آن ثابت و مسلم است، آیا ظهورش حجیت دارد یا خیر؟ نظر

مشهور این است که ظواهر مطلقاً حجیت دارند، آن هم از باب ظن خاص، یعنی دلیل خاص بر حجیت آن قائم شده باشد که همان قول و فعل معصوم باشد و امام معصوم به ظهور امر در وجوب و ظهور نهی در حرمت استناد نموده است، و این نشان‌گر حجیت و تأیید آن ظهور می‌باشد که این شیوه چه در زمان خودشان و چه در زمان‌های متأخر، معیار بسیاری از اکتشافات و استنباط فرع فقهی قرار گرفت، و دیگران از آن اسلوب اهل بیت (ع) الهام گرفتند.

۳-۱. قاعده مطلق و مقید و تأثیر آن در پیشوایان مذاهب

یکی دیگر از قواعد استنباطی و اصولی که اهل بیت (ع) القا نموده و به شاگردان خود تعلیم نموده‌اند، قاعده مطلق و مقید است.

۱. «کِتَابُ رَبِّکُمْ فِیْکُمْ مُبِیِّنًا حَلَالُهُ وَ حَرَامُهُ... وَ نَاسِخُهُ وَ مَنْسُوخُهُ... وَ خَاصَّهُ وَ عَامَّهُ... وَ مُرْسَلُهُ وَ مَحْدُودُهُ وَ مُحْکَمُهُ وَ مُتَشَابِهُهُ مُفَسَّرًا [جَمَلُهُ مُجْمَلُهُ وَ مُبِیِّنًا] (نهج البلاغه، خطبه ۱)

امام علی (ع) در نهج البلاغه در ضمن بیان ویژگی‌های قرآن، به یک دوره اجمالی اصول فقه اشاره نموده و توجه همگان را به سوی آن معطوف نموده است، از جمله مبحث مطلق و مقید که در کتاب‌های اصولی امروزی شیعه و اهل سنت از آن بحث گسترده نموده‌اند، و حضرت در آنجا اشاره فرموده است: «مُرْسَلُهُ وَ مَحْدُودُهُ» یعنی پیامبر (ص) مطلق و مقید قرآن را بیان کرده، مطلق آن احکامی که قید و شرط نداشته و بدون قید آمده است، مثل آیه شریفه: «أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ» خداوند خرید و فروش را جایز کرده است و مانند کفاره قسم که فرمودند: «أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ» یعنی آزاد کردن یک برده. مقید آن احکامی است که با قید و شرط آمده است، مثل آیه شریفه: «تِجَارَةٌ عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ» معامله و خرید و فروشی که با رضایت همراه باشد، یا مانند کفاره قتل خطا که فرمودند: «فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ» آزاد کردن یک بنده بایمان.

در مراجعه به کتب اهل سنت، این طریقه و شیوه در مقام استنباط آن‌ها به چشم می‌خورد و آن‌ها از اهل بیت (ع) تأثیر گرفتند و در این زمینه اهل سنت بحث گسترده‌ای کردند؛ مثلاً حدیثی را امام جعفر صادق (ع) از جدش نبی اکرم (ص) نقل می‌کند که حضرت فرموده است: «لا نکاح الا بولی ...» یعنی نکاح جز با اجازه ولی صحیح نمی‌باشد (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۴، ص ۳۱۷). ابوحنیفه با توجه به این حدیث گفته است فاسق می‌تواند به واسطه قربابت ولایت، ازدواج را به عهده بگیرد، چون در اینجا نص (ولی) مطلق است و باید به اطلاق آن عمل شود (زلمی، ۱۳۷۵، ص ۱۳۵).^۱ شاگرد ابوحنیفه یعنی ابویوسف، احادیث زیادی را در مبحث صلات

۱. ...امْرَأَةً فَقَالَتْ: ... جُنْتُ إِلَى أَبِي حَنِيفَةَ صَاحِبِ الرَّأْيِ فَقَالَ مَا عِنْدِي فِيهَا شَيْءٌ، وَلَكِنْ عَلَيْكَ بِمُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ الثَّقَفِيِّ فَإِنَّهُ يُخْبِرُ، فَمَهْمَا أَفْتَاكَ بِهِ مِنْ شَيْءٍ فَمُودِي إِلَى قَاعِ مِينِيَا فَقُلْتُ لَهَا امْضِي بِسَلَامٍ فَلَمَّا كَانَ الْقَدُ خَرَجْتُ إِلَى الْمَسْجِدِ وَ أَبُو حَنِيفَةَ يَسْأَلُ عَنْهَا أَصْحَابُهُ فَتَنَحَّحْتُ فَقَالَ اللَّهُمَّ غُفْرًا دَعْنَا نَعِيشُ.

روایتی در رجال کشی مربوط به احوالات جناب محمد بن مسلم است که یک زن در شب ایشان را صدا می‌زند، خواسته مسئله از ایشان بپرسد مثل اینکه عروشه حامله بوده و بچه‌اش در شکمش مرده و حکم شرعی آن را می‌پرسیده است، محمد بن مسلم در جواب آن زن می‌گوید: من که یک آدم ناشناس هستم، تو را کی به اینجا رسانده و کی گفته است بیا در خانه؟ آن زن جواب داد ابوحنیفه درب خانه فرستاده، ابوحنیفه که صاحب نظر است رفتم، سؤال را بلد نبود، مرا اینجا آدرس داده است که از شما بپرسم و بعد ابوحنیفه گفت: اگر آنجا رفتی جواب سؤال را گرفتی بعد بیا به ما خبر بده. محمد بن مسلم جواب مسئله را به آن زن از امام صادق (ع) نقل می‌کند و بعد فردا که محمد بن مسلم به مسجد

از طریق ابوحنیفه از پیامبر (ص) نقل می‌کند و از جمله روایتی را از امام باقر (ع) در مورد نماز شب پیامبر (ص) چنین می‌آورد: «یوسف عن ایبه عن ابی حنیفة عن ابی جعفر محمد بن علی (ع) عن النبی صلی الله علیه وسلم انه کان یصلی بعد العشاء الآخرة الی الفجر فیما بین ذلک ثمانی رکعات ویوتر بثلاث ویصلی رکعتی الفجر.» (ابویوسف، بی‌تا، ص. ۱۱۹). البته داب و روش پیشوایان مذاهب این بوده، خصوصاً در کتاب الاستذکار الجامع لمذاهب فقهاء الامصار آمده است که در بسیار از موارد، فرع فقهی را به روایات اهل بیت (ع) مثل روایت امام علی (ع) و امام باقر (ع) و امام صادق (ع) استناد می‌دهند. یا عالم اهل سنت مثل علی بن محمد آمدی در کتاب الاحکام، اطلاق را تعریف نموده است به لفظی که نسبت به مدلول خود شایع و فراگیر است و شامل همه افراد خودش می‌شود، مثل «اعتقوا رقیة» که رقیه مطلق بوده و شامل همه افراد آن می‌شود چه رقیه مسلم باشد و چه غیر مسلم، و بعد از تعریف، صورهای مختلف این بحث را ذکر نموده است (آمدی، ۱۴۰۰، ج. ۳، ص. ۲۲؛ زکشی، ۱۴۱۳، ج. ۳، ص. ۴۲۰). پیشوایان مذاهب همچون شافعی و ابوحنیفه و مالکی و حنبلی در بعضی از این صور متفق هستند و در بعضی دیگری از آن با هم اختلاف دارند و شرح و بسط آن‌ها در اینجا ضرورت ندارد و مهم این است این بحث‌ها قبل از این‌ها مطرح بوده و در کلمات اهل بیت (ع) این شیوه مطرح شده و اهل بیت (ع) این طریقه را تعلیم داده‌اند و خود پیشوایان مذاهب از تلامذ اهل بیت (ع) بودند و بهره‌ای وافی را در این مسائل بردند و اصحاب اهل بیت (ع) در این زمینه کتاب‌هایی تألیف نموده‌اند که به آن اشاره کردیم.

۴-۱. قاعدهٔ مجمل و مبین و تأثیر آن در اهل سنت

یکی از مباحث اصولی که امروز در علم اصول شیعه و اهل سنت مطرح است، مبحث مجمل و مبین است و این مبحث را اهل بیت (ع) از جمله امام علی (ع) در نهج البلاغه یادآور شده‌اند و اهل بیت (ع) این بحث را مطرح کردند و حضرت فرموده است: «مُفَسَّرًا [جَمَلُهُ] مُجْمَلُهُ وَ مُبَيَّنًّا» یعنی رسول اکرم (ص) مجملات و غوامض آن را با سخنانش تبیین و بیان نموده است، پس مجمل، آیات و احکامی است که مراد آن آشکار و روشن نباشد، مثل اینکه شارع دستور به نماز می‌دهد، ولی رکعات و ارکان آن را تبیین نمی‌کند و مبین، آن آیات و احکامی است که مراد و مقصود آن واضح و روشن باشد، مثل حروف مقطعه قرآن که در احادیث اهل بیت (ع) مراد آن تبیین شده است.

وقتی که در این بحث به کتاب‌های اهل سنت مراجعه می‌شود، آن‌ها هم به تبع پیروی از اهل بیت (ع) به این بحث وارد شدند و از آن بحث کردند و تأثیر پذیرفتند، چون آن‌ها امام علی (ع) را از ارکان اهل بیت (ع) می‌دانند و جزو خلفای راشدین حساب می‌کنند و به اقرار خود خلفا و پیشوایان و علمای اهل سنت مثل ابن‌ابی‌الحدید در کتاب شرح نهج البلاغه، محمد ابوزهره استاد دانشگاه الازهر مصر در کتاب خود و

می‌رود؛ ابوحنیفه همان حرف‌ها را که از همان زن شنیده، دارد به شاگردانش می‌گوید و توضیح می‌دهد، بعد محمد بن مسلم یک سرفه و با اشاره به ابوحنیفه می‌فهماند یعنی این مسائل که به شاگردانت می‌گویی مال خودت نیست، از امام صادق (ع) است، ابوحنیفه می‌گوید: «اللَّهُمَّ غَفِرْ دَعْنَا نَعِيشُ» یعنی ای مسلم خدا تو را بیامرزد، ما را به حال خود واگذارد، زیاد خجالت و شرم‌منده و سرافکنده نکن (محمد بن عمر کشی، ۱۳۴۸، ص. ۱۶۲).

کافی مشکانی در اصول فقه شافعی و مقدمه رساله شافعی و... امام علی (ع) را بنیان‌گذار علم فقه دانسته و برپا دارنده ستون‌های آن می‌دانند و هر عالمی که در اسلام بروز نموده، ریزه‌خوار و وامدار سفره او بوده و از فقه و دانش او بهره‌وفای و تأثیرپذیری را برده است. این مطلب را همگان می‌دانند خلفا از جمله عمر، در حل مسائلی که برای او و یارانش مشکل بود به آن حضرت مراجعه می‌کردند و همه از اعترافات خلفا و مذاهب خصوصاً عمر در مورد حضرت علی (ع) آگاه هستند و در تاریخ ثبت شده است و نیاز به ذکر دوباره آن نیست.

۵-۱. قواعد ادبی در استنباط‌های اهل‌بیت (ع) و تأثیر آن در مذاهب

یکی دیگر از قواعد مطرح در روایات اهل‌بیت (ع) قواعد ادبی است؛ یعنی بعضی از قواعدی که در استنباط‌های اهل‌بیت (ع) به کار رفته است و از روایات استفاده می‌شود، از نوع قواعد ادبی است؛ مانند حروف معانی مثل «من» تبعیضیه و «الی» غایت و «انی» زمانی و «با» سببیت و «انما» حصریه و... مثلاً برای نمونه در روایتی معروف آمده است که راوی سؤال می‌کند چرا مسح بر بعضی رأس کافی است؟ امام می‌فرماید: «لِماکان البأ فی آیه وامسحوا برؤوسکم» یعنی حرف «با» ظهور در تبعیض دارد و نمونه‌های زیادی وجود دارد. این مقاله ظرفیت طرح آن را ندارد، گرچه تکیه بر این قواعد امری طبیعی است، ولی اهل‌بیت (ع) اولین افراد بودند که به‌جهت آموزش به اصحاب و دست‌یابی به احکام شرعی الهی، به شاگردان خود تعلیم داده و به این قواعد اشاره کردند و این قواعد ادبی مطرح در روایات اهل‌بیت (ع) سبب شده که پیشوایان مذاهب و علمای اهل سنت و شیعه در زمان‌های متأخر از آن‌ها، در علم اصول مطرح کنند و مورد بحث قرار دهند و در روش استنباط از آن‌ها پیروی کنند.

پیشوایان مذاهب از قواعد ادبی مطرح در لسان اهل‌بیت (ع) در راستای استنباط فروع فقهی خود الهام گرفته و همان روش را پیش گرفتند و اعمال این روش با مراجعه به کتاب‌های اصولی و فقهی آن‌ها مشهود و ملموس است، البته در بعضی موارد با مبنای فقهی اهل‌بیت (ع) اختلاف است، ولی از نظر روش و طریقه استنباط، تأثیر از اهل‌بیت (ع) است؛ مثلاً مذهب حنابلہ در کتاب قواعد الاستنباط شبیه همین قواعد فوق، قواعد ادبی را مطرح کرده و به‌وسیله آن فروع فقهی زیادی را نتیجه گرفته است؛ مثلاً می‌گوید: «حروف واو «و» عاطفه. واو یکی از حروف مبانی و دارای حالاتی است، یکی از آن‌ها عطف است، یعنی معنای آن مطلق جمع است؛ و به‌وسیله واو عطف، شیء با شیء دیگر عطف شده و جمع می‌شود؛ مثلاً اگر گفته شود: «رأیت زیداً و عمراً» یعنی زید و عمرو را با هم مشاهده و رؤیت کردی. گفتار خداوند که فرموده: «فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَصْحَابَ السِّفِينَةِ» یعنی خداوند او را با افراد کشتی با هم نجات داده است. اثر فقهی این حروف این است که اگر کسی به زن غیر مدخوله‌اش سه بار با واو عاطفه بگوید: «أَنْتِ طَالِقٌ وَ طَالِقٌ وَ طَالِقٌ» گویا زنش را سه بار طلاق داده و سه طلاق محقق می‌شود، و یا اگر کسی شیء و مالی را به فرزندانش وقف کند و سه بار با واو عاطفه که به‌معنای جمع است بگوید: «وَقَفْتُ هَذَا الشَّيْءَ عَلَى أَوْلَادٍ أَوْلَادٍ وَ أَوْلَادٍ أَوْلَادٍ» آن شیء به‌نحو مشترک به تمام نسل‌ها وقف می‌شود» (صوبغ، ۱۴۲۵، ص. ۸۰). یا مثلاً حرف «ثم» دلالت بر ترتیب و تراخی دارد، یعنی وقتی کسی بگوید: «دَخَلَ زَيْدٌ ثَمَّ عَمْرُو» معنایش این است که ورود عمرو بعد از دخول زید بوده و عمرو آمدنش متأخر از آمدن زید است، و لذا روی همین جهت اثر فقهی آن این می‌شود که اگر کسی وقف کند

و بگوید: «وَقَفْتُ هَذَا الشَّيْءَ عَلَى أَوْلَادِي ثُمَّ عَلَى أَوْلَادِ الْمَسَاكِينِ.» در این صورت وقف به حسب ترتیب تحقق پیدا می‌کند، یعنی نسل دوم با وجود نسل اول، حق نسبت به شیء موقوف ندارد؛ و یا کسی نذر کند و بگوید: «لِلَّهِ عَلَى أَنْ أَحْتَجَّ ثُمَّ أَجَاهِدَ.» وجب علیه أَنْ يَفِيَ بِنَذْرِهِ» برای خداوند است بر ذمه من که حج به جا آورم و بعد در راه خدا جهاد کنم، در این صورت نذرش محقق می‌شود و می‌بایست نذرکننده به نذرش وفا کند، یعنی اول حج را انجام دهد و بعد جهاد کند (صوینح، ۱۴۲۵، ص. ۸۰). در اینجا اهل سنت در استخراج فرع فقهی، از روش اهل بیت (ع) که به وسیله قواعد ادبی مشی می‌کردند و فرع فقهی را به اصحاب خود تعلیم می‌دادند، تأثیر پذیرفته‌اند.

۱-۶. آموزش کیفیت استنباط اهل بیت (ع) با ادات عموم

یکی از مباحث گوناگون الفاظ، مبحث عام و خاص است که در کتاب‌های اصولی اهل سنت و شیعه مورد بررسی قرار گرفته است. پیشینه و سابقه مبحث عام و خاص به عصر اهل بیت (ع) برمی‌گردد و روایت‌های زیادی از اهل بیت (ع) در دست است که حکایت از این پیشینه و گفت‌وگو دارد و اهل بیت (ع) توجه به این بحث داشتند؛ و آن را به عنوان قاعده و روش و اسلوب در استنباط احکام بیان نمودند؛ مثلاً امام علی (ع) در ضمن مباحثی همچون ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه، از موضوع «عام و خاص» سخن فرموده است؛ یعنی امام یک دوره اجمالی قاعده استنباط و مسائل علم اصول را بیان نموده و نمونه‌های این بحث در روایات منقول از امام علی (ع) آمده است و متنوع است و روایات موجود نشان می‌دهد که آن حضرت در مناسبت‌های مختلف وارد این مبحث شده‌اند و مبانی استنباط و اجتهاد را بیان کردند؛ مثلاً مناظره‌هایی که با خوارج داشتند و روایتی که سلیم بن قیس از امام علی (ع) نقل کرده است و در آن روایت، امام علی (ع) اصحاب رسول خدا را به دو گروه فقیه و غیرفقیه تقسیم می‌کند و در ادامه آن می‌فرماید: کلام رسول خدا نیز مانند قرآن، ناسخ و منسوخ و عام و خاص و محکم و متشابه دارد (سلیم بن قیس الیهالی، ۱۴۰۵، ص. ۶۲۰). و بعد حضرت در آن بیان، وجود عام و خاص در قرآن را به عنوان یک اصل فرض شده می‌داند. و قواعد استنباط زیاد دیگری مثل مفهوم شرط، مفهوم وصف، قاعده حجیت ظهور نهی در حرمت، قاعده محکم و متشابه و قاعده ناسخ و منسوخ و... در کلمات و روایات اهل بیت (ع) وجود دارد که طرح آن در این مقاله نمی‌گنجد.

۲. مباحث عقلیه

یکی از مباحث مطرح در علم اصول شیعه و اهل سنت عقل است. عقل از اعتبار و اصالت خاصی در مباحث اصولی و فقهی برخوردار است. علمای علم اصول شیعه و اهل سنت به تبع پیروی و الهام‌گیری از اهل بیت (ع)، در بسیاری از مسائل، حکم شرعی را به حکم عقل استناد کردند.

استفاده درست و صحیح از عقل در استنباط احکام شرعی و سابقه آن به اهل بیت (ع) برمی‌گردد. عقل در روایات از اهمیتی ویژه برخوردار است، روایات زیاد و بی‌شماری در مورد اهمیت آن رسیده است. یکی از اصول و پیش فرض‌های ائمه معصومین (ع) در استنباط از قرآن، اعتبار و حجیت درک عقل در فهم آیات است و ائمه معصومین (ع) در موارد متعددی با تکیه بر داوری عقل، حکم شرعی و یا موضوع حکم

شرعی را استنباط می کرده‌اند و به دیگران آموزش می‌دادند، آن هم طوری که بدون ضمیمه‌شدن آن درک عقلی، آن حکم شرعی از آیه به روشنی فهمیده نمی‌شده است؛ و این تمسک اهل بیت (ع) بر حکم عقل نشان‌گر این است که حکم و درک عقل از حجیت و اعتبار برخوردار است و نمونه‌های زیادی وجود دارد؛ مثلاً روایتی از امام علی (ع) است: «... إِذَا قَطَعَ السَّارِقَ تَرَكَ الْإِبْهَامَ وَ الرَّاحَةَ فَقِيلَ لَهُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع تَرَكْتَ عَامَّةَ يَدِهِ قَالَ فَقَالَ لَهُمْ فَإِنْ تَابَ قَبَائِي شَيْ يَتَوَضَّأُ لِأَنَّ اللَّهَ يَقُولُ...» (مجلسی، ۱۴۲۱، ج. ۱۰۱، ص. ۱۸۰)

در این روایت، اهل بیت (ع) با توجه به فقره اخیر آیه شریفه که از توبه سارق سخن به میان آورده است و امام (ع) به کمک درک و داوری عقلی، حکم قطع دست سارق را مخصوص انگشتان و غیر از انگشت ابهام می‌داند و انگشت شست و کف دست را رها نموده و مورد قطع قرار نداده است، و در ادامه حضرت استدلال می‌کند مبنی بر اینکه اگر سارق توبه کرد، در این صورت نیاز به اعمال عبادی همچون وضو دارد و اگر همه انگشتانش قطع شود، دیگر نمی‌تواند این اعمال را انجام دهد و این‌گونه استدلال عقلی از ناحیه حضرت از آیه، بیان‌گر حجیت و اعتبار حکم و درک عقل است و موجب استنباط حکم قطع، در خصوص انگشتان دست گردیده است.

با مراجعه به کتاب‌های اهل سنت و اقرار خود آن‌ها این حقیقت روشن است که آن‌ها در این مباحث از اهل بیت (ع) تأثیر و الهام گرفته‌اند، حتی در این زمینه زیاده‌روی هم نموده‌اند و بعضی از اهل سنت این بحث را توسعه دادند و مباحث قیاس، استحسان و... را از مصادیق این بحث قرار دادند. اهل سنت در خصوص مشروعیت قیاس در جاهای مختلف به کلام امیرالمؤمنین (ع) و عمر تمسک نموده‌اند و به گمان خودشان از حضرت تأثیر پذیرفته‌اند، گرچه از نگاه امامیه مورد قبول نیست و در عین حال استدلال نموده‌اند؛ مثلاً گفته‌اند خلیفه چهارم امام علی (ع) گفته است: «من شرب هذی و من هذی افتری فاری علیه حدالمفتی» یعنی کسی که شراب بنوشد هذیان می‌گوید و وقتی که هذیان بگوید تهمت می‌زند و حد تهمت هشتاد ضربه شلاق است. در اینجا خلیفه چهارم حکم شراب را به هذیان و افترا قیاس نموده و برای هر دو یک حد قرار داده است و قیاس او در مسائل و فرایض ارث مشهور است (کانیمشکانی، ۱۳۶۴، ص. ۵؛ شافعی، ۲۰۰۸، ص. ۱۱).

اهل سنت امام علی (ع) را رئیس و رهبر عقلیون می‌دانند و در این مباحث تأسی به حضرت کردند و آن‌ها در یک نگاه، مکاتب اولیه جهان اسلام را به سه مکتب منحصر می‌کنند و یکی از آن‌ها مکتب اهل رأی (عقلیون) است که مرکز اصلی آن شهر کوفه و شعبه بزرگ آن بغداد بوده و رهبر این مکتب، علی مرتضی (کرم الله وجهه) و عبدالله بن مسعود شاگرد آن است (سیوطی، ۱۴۱۱، ج. ۲، ص. ۵۹۷؛ سپری، ۱۳۸۰، ص. ۱۱). طبق ادعای فوق، اهل بیت (ع) اولین افراد و پیشگامانی بودند که با تکیه بر داوری درک عقل، حکم شرعی را از ادله شرعی همچون قرآن استخراج می‌کردند و به دیگران آموزش می‌دادند و بعد بقیه از آن‌ها الهام گرفته و وارد این بحث شدند.

آیت الله ابراهیم جناتی در کتاب منابع اجتهاد می‌فرماید:

پس از خلفا اولین کسی که بیش از همه در مقام استنباط احکام به رأی (عقل) اهمیت می‌داد، ابراهیم بن یزید نخعی (۹۶ ق) بود و سپس شاگرد برجسته‌اش حماد بن سلیمان (م ۱۲۰) و پس از حماد، شاگردش ابوحنیفه (نعمان بن ثابت ۱۵۰ ق) قیاس و رأی را به شکل گسترده در

صحنه اجتهاد و شناخت احکام شرعی به کار گرفت و در این زمینه افراط و زیاده‌روی نمودند. (جناتی، ۱۳۸۶، ص. ۲۸۵)

۳. مباحث اصول عملیه

یکی دیگر از قواعد و اصولی که اهل بیت (ع) مطرح نموده و به شاگردان خود آموزش داده‌اند، به اصطلاح علم اصول، مباحث «اصول عملیه» است؛ اصول عملیه همان چهار اصل معروف است که عبارت است از اصل برائت، احتیاط، تخییر، و استصحاب. این چهار اصل در روایات اهل بیت (ع) مطرح شده و در مورد آن سخن به میان آمده است.

سابقه این اصول نیز به اهل بیت (ع) برمی‌گردد. آن‌ها این قواعد را مطرح کردند و به اصحاب خود آموزش دادند، چون اصحاب ائمه اطهار در این زمینه، بسیار از اهل بیت (ع) پرسش می‌کردند و اهل بیت (ع) هم این قواعد را برای پیروان خود القا می‌فرمودند و به‌منظور تقریب فروع بر اصول ترغیب و تشویق می‌نمودند. مذاهب اهل سنت از این اصول مطرح در لسان اهل بیت (ع) استفاده فراوان نموده‌اند؛ این قاعده در کلمات و استنباط‌های پیشوایان مذاهب دیده می‌شود و اهل بیت (ع) در املا و القای قواعد اصولی و استنباطی و تبیین آن‌ها پیشگام و از همگان مقدم بودند و معلوم است که اندیشه‌های متقدم بر اندیشه‌های متأخر تأثیرگذار است و پیدایش قواعد علم اصول به آن‌ها برمی‌گردد؛ چون آن بزرگواران در این زمینه از هر جهت، اصل و اساس و محور در علم اصول بودند و شواهد تاریخی و آثار به‌جامانده‌ای از آن‌ها و اعترافات پیشوایان مذاهب و گفتار بزرگان گواه این مطلب است و همه پیشوایان مذاهب، چه با واسطه و چه بدون واسطه، از شاگردان اهل بیت (ع) بودند و در محضر آن‌ها شاگردی کردند و از اهل بیت (ع) در زمینه استنباط و قواعد اصولی و شیوه آن، تأثیر و الهام گرفتند. مثلاً پیشوایان مذاهب به‌عنوان نمونه در خیلی از مسائل به قاعده استصحاب به‌شیوه اهل بیت (ع) متوسل می‌شوند و در ذیل به نمونه‌های آن اشاره می‌کنیم:

الف) در مسئله پایان وقت نماز ظهر و شروع نماز عصر: همه مذاهب اتفاق دارند که نماز خواندن قبل از داخل شدن در وقت آن جایز نیست و هرگاه خورشید از میانه آسمان به‌سوی مغرب متمایل شود، داخل وقت ظهر می‌شود. ابوحنیفه نسبت به پایان وقت ظهر گفته است: تا زمانی که سایه هرچیز به دو برابر خود آن نرسد، نمی‌توانیم حکم به خروج وقت ظهر کنیم و در این زمینه به قاعده استصحاب تمسک کرده است و گفته است: می‌دانیم و یقین داریم وقت، مال نماز ظهر است و بعد برای مکلف شک حاصل می‌شود که آیا زمان نماز ظهر به پایان رسیده و وقت نماز عصر آمده است یا خیر؟ و از طرفی جز به یقین نتوان حکم کرد و تعیین حکم وقتی است که سایه هرچیز به دو برابر خود رسیده باشد (زلمی، ۱۳۷۵، ص. ۵۱۲).

ب) کسی به‌خاطر نداشتن آب تیمم کند و در حال نماز، آب پیدا شود: در این مسئله، امام شافعی و پیروانش گفته است نماز او باطل نیست؛ چون اجماع قائم است مبنی بر اینکه نماز مکلف هنگام آغاز صحیح بوده است و همان دلیلی که بر صحت نماز در هنگام آغاز دلالت کرده، بر دوام صحت نیز دلالت می‌کند؛ مگر اینکه دلیل

یقینی داشته باشیم که دلالت کند بر اینکه صحت نماز و اعمال قبل باطل است (زلمی، ۱۳۷۵، ص. ۴۹۸). این همان استصحاب است که یقین را نباید با شک از بین برد، بلکه شک را با یقین زایل کرد.

ج) طبق مذهب شافعی، استصحاب از ریشه «صحاب» و به معنای دوام و مصاحبت است. اصل استصحاب به این معنا است که تا وقتی دلیلی بر تغییر وضعیت وجود نداشته باشد، باید حکم به بقای آن بکنیم. روی همین دیدگاه، شوکانی که یکی از فقهای مذهب شافعی است، در تعریف استصحاب گفته است: «بقاء الأمر ما لم يوجد ما یغیره»؛ یعنی استصحاب عبارت است از بقای وضعیت قبل برای هر چیزی، مگر اینکه دلیلی برای تغییر آن وجود داشته باشد (شوکانی، بی تا، ص. ۹۷۴؛ نقشبندی، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۳).

قاعده اصل برائت مثل قاعده استصحاب در کلمات و استنباطهای پیشوایان مذاهب دیده می شود و در این قاعده هم از اهل بیت تأثیر گرفتند. این اصل قبل از آن ها در لسان اهل بیت (ع) مطرح شده است و این ها طبق همین شیوه و اسلوب، احکام را بیان می کنند و در ذیل به نمونه آن اشاره می کنیم:

مذهب شافعی قائل است که اصل و اساس در شریعت اسلام، برائت ذمه از هرگونه التزام و مسئولیت است، مگر اینکه عکس این اصل ثابت شود؛ لذا روی همین اصل، ذمه یک شخص به وسیله شهادت یک نفر مشغول نمی گردد؛ بله، اگر شهادت فوق به وسیله شهادت دیگری و یا سوگند مدعی تقویت گردد، در این صورت شهادت او مورد قبول واقع می شود. به عنوان مثال، در مورد شیء تلف شده بین صاحب مال و شخص تلف کننده نسبت به قیمت آن اختلاف واقع شود، در این مورد رأی و قول تلف کننده قابل لحاظ و استماع است؛ چون ادعای او مطابق با اصل مذکور است و ذمه اش نسبت به مبلغ مازاد بری است (افسری، ۱۳۹۲، ص. ۶۳).

مذهب شافعی می گوید: «الأصل فی الأشياء الإباحة حتی يدل الدلیل علی التحريم.»

اصل در اشیاء پس از ورود شرع اباحه است، مگر اینکه خلاف این اصل با دلیل ثابت شود. طبق این اصل، مواردی حکم به اباحه شده است: الف) حکم زرافه که چنگال و چنگ ندارد، خوردنش طبق این اصل هیچ منعی وجود ندارد. ب) اگر کبوترانی وارد منزل و خانه کسی شود و صاحب خانه شک کند که آیا آن کبوتران مباح است؟ در این صورت حق تملک آن را دارد؛ چون اصل بر اباحه است (افسری، ۱۳۹۲، ص. ۷۰). آیت الله ابراهیم جناتی در کتاب منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی می گوید:

عالمان و فقهای مذاهب اسلامی مثل ابوحنیفه، مالک، شافعی و حنبلی، استصحاب و برائت اصلیه (اصل برائت) را به عنوان منبع ادله حکم پذیرفته اند (جناتی، ۱۳۸۶، ص. ۴۴۳).

۴. مباحث تعارض ادله

یکی از مباحث مهم استنباطی، بحث تعارض ادله است و ضابطه قاعده استنباطی و مسئله اصولی بر آن منطبق است. تعارض در لغت از ماده عرض، «عَرَضَ الشَّيْءُ لَهُ: أَظْهَرَ لَهُ» به معنای اظهار و ابراز است (فیروزآبادی، بی تا، ج. ۲، ص. ۳۳۴)؛ یعنی وقتی که دو دلیل در مقابل هم ظاهر می شوند و ابراز وجود می کنند و می خواهند مانع یکدیگر شوند؛ و در اصطلاح حدیثی، از آن تعبیر به «تعارض الأخبار» یا «اختلاف الحدیث» می شود. مرحوم شیخ انصاری در تعریف اصطلاحی می گوید: «التعارض تنافی الدلیلین بحسب مدلولهما» (انصاری،

بی‌تا، ج. ۴، ص. ۱۱؛ تعارض، تنافی و تعاند دو دلیل بر حسب مدلول آن‌ها است. و نیز شهید صدر می‌گوید: «تعارض عبارت است از تنافی و ناسازگاری مدلول دو دلیل» (صدر، بی‌تا، ص. ۵۱۳).

در لابه‌لای روایات مبحث تعارض، مسائل مهم استنباطی از اهل بیت (ع) مطرح شده است و پیشینه و سابقه این بحث به زمان اهل بیت (ع) برمی‌گردد و اهل بیت (ع) به این موضوع عنایت خاصی داشته‌اند؛ حتی در بعضی از روایات به تفصیل از عوامل وقوع تعارض اخبار و راه علاج آن سخن گفته‌اند. و سؤالاتی که بعضی از زنادقه و دیگران از اهل بیت (ع) که در رأس آن‌ها امام علی (ع) است می‌پرسیدند، این‌ها دلیل بر این است که این مسئله از زمان آن حضرت وجود داشته است و آن‌ها این مباحث را مطرح نمودند و برای دیگران آموزش دادند و امام علی (ع) در مذمت و توهیم اینکه در قرآن اختلافی است، فرموده است:

«وَاللَّهُ سُبْحَانَهُ يَقُولُ مَا فَزَّنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ وَ فِيهِ تَبَيَّنَ لِكُلِّ شَيْءٍ وَ ذَكَرَ أَنَّ الْكِتَابَ يُصَدَّقُ بَعْضُهُ بَعْضًا وَ أَنَّهُ لَا اخْتِلَافَ فِيهِ فَقَالَ سُبْحَانَهُ وَ لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» (نهج البلاغه، ص. ۱۸). خدای سبحان می‌فرماید: ما در کتاب آفرینش هیچ چیزی را از قلم نینداختیم و در قرآن بیان حکم هرچیزی آمده است، قرآن بعضی جای خودش را تصدیق می‌کند، در کتاب خدا اختلاف و تعارض نیست و خدای سبحان فرموده است: «اگر قرآن از جانب غیر خدا می‌بود، هرآینه در آن اختلاف بی‌شماری دیده می‌شد.» ابومعمر سعدانی می‌گوید: شخصی محضر امام علی (ع) رسید و گفت: گاهی در کتاب خدا تردیدی می‌کنم. حضرت علی (ع) فرمود: برای چه تردید می‌کنی؟ آن شخص گفت: گمان می‌کنم که گاه قرآن دچار تناقض شده است؛ چون در یک جا مطلبی می‌گوید، در جای دیگر همان مطلب را نفی کرده و تکذیب می‌کند. حضرت فرمود: خیر، قرآن هرگز خود را تکذیب نمی‌کند، بلکه در جای‌جای قرآن، جاهای دیگری خود را تصدیق می‌کند و این تو هستی که تدبر عمیق نداری و فکر اختلاف و تناقض نسبت به قرآن داری. و بعد حضرت در آن موارد که آن شخص گمان تناقض می‌داد، پاسخ داد (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۱، ص. ۳۵۷).

از این روایات نورانی به دست می‌آید که بحث اختلاف و تعارض، قبل از تشکیل و به وجود آمدن مذاهب اربعه وجود داشته است و در این زمینه قواعد و مباحث مطرح بوده است و مذاهب، همان مباحث و قواعد را با تغییرات بحث نمودند و توسعه دادند.

بحث تعارض ادله و قواعد آن در زمان اهل بیت (ع) به‌نحو گسترده رواج داشته است و شاگردان و اصحاب اهل بیت (ع) در این زمینه کتاب‌های متعددی را به رشته تحریر درآورده‌اند؛ از جمله: اختلاف الحدیث و مسائل کتاب یونس بن عبدالرحمن از شاگردان امام کاظم (ع)، و کتاب الأخبار کیف تصح نوشته هشام بن الحکم، و کتاب اختلاف الحدیث از محمد بن ابی‌عمیر (میرعمادی، ۱۳۸۴، ص. ۲۲).

پس با ملاحظه روایات و میراث به‌جامانده از اهل بیت (ع) که بیانگر عوامل وقوع تعارض اخبار و راه علاج آن است، کشف می‌شود که این بحث مهم اصولی، ریشه در اهل بیت (ع) داشته است و سابقه این به ائمه (ع) برمی‌گردد و آن بزرگواران راه علاج و قاعده آن را بیان کردند و بعد دیگران مثل پیشوایان مذاهب و شاگردان آن‌ها در زمان‌های متأخر وارد این بحث شدند و از مباحث مطرح در روایات اهل بیت (ع) الهام گرفته و از این موضوع بحث کردند.

در بحث تعارض ادله، به کتب اکثر علمای اصول مذاهب همچون حنفی، شافعی، مالکی و حنبلی مراجعه می‌شود؛ آن‌ها بر این باور هستند که بین ادله در ابتدای امر، تعارض و تنافی به نظر می‌رسد و تعارض آن‌ها صوری و بدوی است؛ لذا برای رفع تنافی ظاهری روش‌هایی ارائه دادند که اکثر آن‌ها همان راه‌حل‌هایی است که اهل‌بیت (ع) ارائه دادند. آن‌ها در رفع تعارض از این روش و طریقه از اهل‌بیت (ع) تأثیر پذیرفتند. البته پیشوایان مذاهب در دفع و رفع تعارض ادله، دیدگاه‌های مختلفی دارند ولی در عین حال قواعد عمومی و مشترکی نیز وجود دارد که همه آن‌ها اتفاق نظر دارند که این امور موجب رفع تعارض می‌شود و در واقع این قواعد محل اتفاق، همان راه‌حل‌هایی است که در کلمات اهل‌بیت (ع) آمده است و به نمونه‌های آن اشاره می‌کنیم: الف) جمع و توفیق بین ادله متعارضه؛ یعنی تا جایی که امکان داشته باشد مجتهد باید تلاش کند و برای سازگار کردن و همخوان ساختن ادله و احادیث و عمل به هر دو، سعی وافر کند و در فرض امکان به هر دو عمل کند. ب) در فرض معلومیت تاریخ، حدیث دوم ناسخ حدیث اول است؛ یعنی اگر سازگار کردن و جمع بین دو حدیث به هیچ وجه امکان‌پذیر نباشد و در عین حال تاریخ آن‌ها معلوم باشد، حدیث دوم ناسخ حدیث نخست است؛ آن‌گونه که چنین وضعی میان حدیث مجاز بودن متعه و منع از آن وجود دارد و فقهای پیشوایان مذاهب بر نسخ متعه اتفاق نظر دارند به دلیل اینکه حدیث نهی، پس از حدیث اباحه صادر شده است. ج) اگر بین ادله، نه به‌نحو جمع امکان داشت و نه تاریخ آن‌ها معلوم بود، در این صورت باید برای ترجیح یکی از ادله متعارضه سراغ دلیل دیگر رفت؛ آن دلیل دیگر مرجحات است و مرجحات گاهی به اعتبار سند است، گاهی به اعتبار متن است، و گاهی هم به اعتبار امری خارجی است (زلمی، ۱۳۷۵، ص. ۳۶۶).

از باب مثال به نمونه‌هایی اشاره می‌کنیم:

مذهب حنفی می‌گوید: تعارض یا بین نصوص شرعیه است، و یا غیر آن از ادله دیگر. اگر تعارض بین دو نص بود، در این صورت مجتهد برای رفع تعارض می‌بایست مراحل را به‌ترتیب رعایت کند: الف) نسخ؛ ب) طریقه ترجیح؛ ج) طریقه جمع عرفی. و از قبیل نسخ می‌باشد آیه شریفه عده وفات و عده زن حامله: آیه اول، قوله تعالی: «الَّذِينَ يَتُوفُونَ مِنْكُمْ وَ يَدْرُونَ أَرْوَاجاً يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِمْ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَ عَشْرًا» (بقره: ۲۳۴)؛ زنانی که شوهرانشان می‌میرند، باید چهار ماه و ده روز عده نگه دارند.

آیه دوم: «وَ أُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ...» (طلاق: ۴)؛ پایان عده زنان باردار، وضع حملشان می‌باشد.

به حسب ظاهر، این دو آیه شریفه با هم تعارض دارند؛ چون آیه اول به عموم خود می‌گوید: «عده وفات زن شوهرمرده چهار ماه و ده روز است اعم از اینکه آن زن باردار باشد و باردار نباشد»، و آیه شریفه دوم به عموم خود می‌گوید: «عده زن حامله پایان بارداری اش می‌باشد اعم از اینکه شوهرش مرده باشد و یا اینکه شوهرش طلاق داده باشد.»

رفع تعارض در این دو نص، همان نسخ می‌باشد؛ چون ابن مسعود (که شاگرد امام علی (ع) می‌باشد) روایتی را نقل می‌کند که آیه دوم، از نگاه نزول متأخر از آیه اول است؛ لذا آیه دوم ناسخ آیه اول می‌باشد (وهبه زحیلی، ۲۰۰۸، ج. ۲، ص. ۴۵۴).

در اینجا ابوحنیفه که یکی از فقهای مذاهب اربعه می باشد، در مورد رفع تعارض بدوی دو دلیل، از روش نسخ استفاده کرده است و به وسیله این روش، تنافی و تعارض دو دلیل را از بین برده است؛ درحالی که روش نسخ در کلمات امام علی (ع) و امام صادق (ع) و سایر امامان معصوم بیان شده است و قبل از ابوحنیفه، این شیوه در کلمات اهل بیت (ع) آمده است و استفاده از آن شیوه بین اصحاب و شاگردان اهل بیت (ع) مرسوم و معمول بوده است.

طبق دیدگاه مذهب مالکی، شافعی و حنبلی، اگر یکی از دو روایت راوی آن اعلم، اضبط، اورع، عدل، اوثق و اقله باشد، بر روایت دیگری که این ویژگی ها را ندارد تقدم داشته و ترجیح داده می شود؛ چون این امور باعث دقیق تر بودن حدیث و ظن فقیه به چنین حدیثی بیشتر شده و در نتیجه مقدم داشته می شود (وهبه زحیلی، ۲۰۰۸، ج. ۱، ص. ۴۶۶).

روی همین معیار فوق، مذهب مالکی و شافعی، حدیث عبدالله بن عمر که می گوید: «پیامبر (ص) پس از محرم شدن، حج افراد گذاشت» ترجیح دارد از روایت انس که از پیامبر شنیده برای حج و عمره توأم با هم (حج قران) تلبیه گفته است.

مذهب مالکیه در مقام استدلال گفته است: در قضیه حجة الوداع، عبدالله بن عمر به دلیل اینکه بزرگ تر و اضبط است و انس کم سال بوده، لذا روایت ابن عمر در مقام تعارض ترجیح دارد. همچنین راویان ثقه از زید بن اسلم و دیگران روایت کرده اند که مردی نزد عبدالله بن عمر آمد و گفت: رسول خدا (ص) برای چه حجتی تلبیه گفته است؟

او در جواب گفت: آیا در نخستین حج حضور نداشتی؟ وی گفت: چرا، اما انس بن مالک مدعی است او نیت قران کرده است. ابن عمر پاسخ داد: در آن زمان انس بر زنانی که در حضور او سربرهنه بودند گماشته می شد و من در زیر ناقه پیامبر (ص) بودم و آب دهان ناقه به من می رسید و صدای تلبیه پیامبر (ص) را می شنیدم (زلمی، ۱۳۷۵، ص. ۳۷۰). مذهب حنفیه طبق معیار «اضبط» و «افقه» بودن راوی، حدیث ابن عباس را از حدیث ابورافع در مقام تعارض ترجیح داده و مقدم داشته است و بر همین اساس حکم کرده است که احرام از موانع صحت نکاح نیست (زلمی، ۱۳۷۵، ص. ۳۷۱).

پس بنابراین اکثر راه حل هایی که پیشوایان مذاهب برای رفع تعارض به کار گرفتند، مثل طریقه نسخ، جمع عرفی، و تساقط دو دلیل و مراجعه به ادله دیگر، کثرت راوی حدیث، اعلم، اضبط، اورع، عدل، اوثق و افقه بودن راوی و... این امور همان شیوه و طریقه ای بودند که در لابه لای مجموعه روایات نورانی اهل بیت (ع) بیان شده و صادر گردیده است. وقتی که انسان به این شیوه و راه حل های مذاهب نگاه می کند، می بیند که واقعاً اکثر این طریقه ها در روایات اهل بیت (ع) مورد توجه بوده است و به وسیله ائمه (ع) اظهار و صاحبان ذکر شده است، و بعد مرور زمان همین طریقه و راه حل ها در بین پیشوایان مذاهب مبنا شده است و آن ها از این طریقه و شیوه تأثیر پذیرفتند؛ مخصوصاً امام ابوحنیفه و امام مالک که طبق اعترافات خودشان شاگردی ائمه (ع) را کردند، و اصلاً پیشوایان مذاهب اهل سنت چه مستقیم و چه با واسطه از شاگردان اهل بیت (ع)

بودند، این راه حل ها به آن ها منتقل شد و سپس به شاگردان آن ها مثل محمد بن حسن شیبانی، قاضی ابویوسف، امام شافعی و امام حنبل و... آموخته شد.

نتیجه گیری

از مطالبی که ارائه شد، این نتیجه به دست می آید که پیشوایان اهل سنت از اهل بیت (ع) در قواعد استنباط فقهی همچون قواعد الفاظ، مباحث عقلی، اصول عملیه، قواعد تعارض ادله، در اسلوب و شیوه به کارگیری استنباط تأثیر پذیرفته اند و نمونه ها و مثال های بی شماری گویای این حقیقت بود. مذاهب اربعه در بسیاری از قواعد استنباطی و اصولی و استدلالاتشان مشهود است که از طریقه و شیوه اهل بیت (ع) الهام گرفتند. امام حنبل در مورد کسی که وارد محدوده طواف بشود و طواف را انجام دهد ولی حجرالاسود را طواف نکند، چنین شخصی طواف را انجام نداده است و لفظ طواف به نحو دلالت مطابقی بر کل معنای خود دارد و حجرالاسود هم جزئی از طواف و بیت است؛ درحالی که این قاعده دلالت لفظ بر معانی و کاربردش در مقام استدلال و استنباط را اهل بیت (ع) قبل از حنبلی ها به اصحاب و شاگردانش آموزش دادند و به کار گرفتند. امام شافعی در دو کتاب خود به نام الرساله و احکام القرآن، مبحث عام و خاص را مطرح نموده، آیات زیادی را می آورد و به وسیله قاعده عام و ادوات آن، حکم کلی را از آیات برداشت می کند و در همان کتاب بعد از مبحث عام و خاص، مبحث ناسخ و منسوخ را مطرح می کند و عناوینی را مثل «الناسخ والمنسوخ الذی یدل الکتاب علی بعضه والسنة علی بعضه» و «ابتداء الناسخ والمنسوخ» می آورد؛ درحالی که همین قاعده عام و خاص و قاعده ناسخ و منسوخ و... در کلام امام علی (ع) و امام صادق (ع) قبل از امام شافعی مطرح بوده است و شافعی اولین نفر نبوده. امام ابوحنیفه نسبت به پایان وقت نماز ظهر گفته است: علم و یقین داریم وقت مربوط به نماز ظهر است و بعد برای مکلف شک حاصل می شود که آیا زمان نماز ظهر به پایان رسیده و وقت نماز عصر آمده است یا خیر؟ و از طرفی جز به یقین نتوان حکم کرد و به قاعده استصحاب تمسک نموده است. همچنین در تعارض ادله و نحوه جمع بین آن ها و مرجحات آن ها، از طریقه و شیوه اهل بیت (ع) در استنباط فروع فقهی تأثیر پذیرفتند.

منابع

- آلوسی شکری، محمود. (۱۳۰۱ق). مختصر التحفة الاثنی عشریة (ج. ۱، چاپ اول). قاهره: المطبعة السلفية.
- آمدی، سیف‌الدین. (۱۴۰۰ق). الإحكام فی أصول الأحكام (چاپ اول). بیروت: دار الکتب العلمیة.
- اصفهانى، مجتبى ملكى. (۱۳۷۹). فرهنگ اصطلاحات اصول (چاپ اول). قم: عالمیة.
- افسری، سالم. (۱۳۹۲). قواعد فقه مذهب شافعی (چاپ اول). تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- جناتی، ابراهیم. (۱۳۷۰). منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی (چاپ اول). قم: مؤسسه کیهان.
- جناتی، ابراهیم. (۱۳۸۶). تطور اجتهاد در حوزه استنباط (چاپ اول). تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- جواهری، محمدرضا. (۱۳۸۱ق). اجتهاد در عصر ائمه معصومین (ع). قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- حق‌پناه، رضا. (۱۳۹۰). قرآن و دانش اصول (چاپ اول). تهران: انتشارات سخن.
- رازی، علی جصاص. (۲۰۰۰م). الفصول فی الأصول (چاپ اول). بیروت: دار الکتب العلمیة.
- زحیلی، وهبه. (۲۰۰۵م). أصول الفقه الإسلامی (چاپ سوم). دمشق: دار الفكر.
- زرکشی، بدرالدین محمد. (۱۴۱۳ق). البحر المحيط فی أصول الفقه (چاپ دوم). کویت: دار الصفوة للطباعة والنشر والتوزيع.
- زلمی، مصطفی ابراهیم. (۱۳۷۵). خاستگاه‌های اختلاف در فقه مذاهب (ترجمه حسین صابری). مشهد: آستان قدس رضوی.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۸ق). شبهات و ایضاحات حول أصول الفقه للشیعة الإمامیة (ج. ۱). قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- سبکی، عبدالوهاب بن علی تاج‌الدین. (۲۰۱۲م). جمع الجوامع فی أصول الفقه (ج. ۲، چاپ دوم). بیروت: دار الکتب العلمیة.
- سپری، فریدون. (۱۳۸۰). پژوهشی درباره امامان اهل سنت (چاپ اول). سنج: انتشارات کردستان (کتابخانه ملی ایران).
- سیوطی، جلال‌الدین. (۱۴۱۱ق). الأشباه والنظائر (چاپ اول). بی‌جا: دار الکتب العلمیة.
- شافعی، محمد بن ادریس. (۲۰۰۸م). الرسالة. بیروت: دار الکتب العربی.
- شعلان، عبدالرحمن بن عبدالله. (۲۰۰۳م). أصول فقه الإمام مالک: أدلته النقلیة (چاپ اول). ریاض: بی‌نا.
- شوکانی، محمد بن علی. (۱۴۲۵ق). إرشاد الفحول إلى تحقیق الحق من علم الأصول (ج. ۱، چاپ اول). بیروت: بی‌نا.
- صدر، سید محمدباقر. (بی‌تا). دروس فی علم الأصول (الحلقة الثالثة، چاپ اول). قم: نشر اسلامی.
- صدر، سید موسی. (۱۴۰۱). اصول و قواعد استنباط ائمه (ع) از قرآن (چاپ اول). قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- صوبغ، عبدالمحسن بن عبدالعزيز. (۱۴۲۵ق). قواعد الاستنباط من ألفاظ الأدلة عند الحنابلة و آثارها الفقهیة (چاپ اول). بیروت: بی‌نا.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). الاحتجاج (ج. ۱). مشهد: نشر مرتضی.
- عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة (چاپ اول). قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام.
- عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۸ق). الفصول المهمة فی أصول الأئمة (ع) (چاپ اول). قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع).
- غزالی، ابوحامد محمد. (۲۰۱۲م). المستصفی من علم الأصول (چاپ دوم). دمشق: دار الرسالة العالمیة.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (بی‌تا). القاموس المحيط (ج. ۲). بیروت: دار الجیل.
- کانیمشکانی، محمد. (۱۳۶۴). اصول فقه شافعی (چاپ دوم). بی‌جا: انتشارات غربی.
- کشی، محمد بن عمر. (۱۳۴۸). رجال الکشی (چاپ اول). مشهد: دانشگاه مشهد.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (ج. ۷، چاپ چهارم). تهران: دار الکتب الإسلامیة.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحر الأنوار (چاپ دوم). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
 نقشبندی، سید نوید. (۱۳۹۶). مبادی اصول فقه شافعی (چاپ اول). تهران: پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.
 هاشمی شاهرودی، سید محمود. (۱۴۳۳ق). اصول فقه (متن سلسله بحث‌های خارج اصول فقه) (چاپ اول). بی‌جا:
 بنیاد فقه و معارف اهل‌بیت (ع).

References

- Ālūsī Shukrī, Maḥmūd. (1301 AH [1883/1884 CE]). *Mukhtaṣar al-Tuḥfah al-Ithnay 'Ashariyyah* (Vol. 1, 1st ed.). Cairo: Al-Maṭba'ah al-Salafiyyah. (in Arabic)
- Āmidī, Sayf al-Dīn. (1400 AH [1979/1980 CE]). *Al-Iḥkām fī uṣūl al-aḥkām* (1st ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. (in Arabic)
- Iṣfahānī, Muḥtabā Malikī. (1379 SH [2000/2001 CE]). *Farhang-i iṣṭilāḥāt-i uṣūl* [Dictionary of legal theory terms] (1st ed.). Qom: 'Ālamiyyah. (in Persian)
- Afsarī, Sālim. (1392 SH [2013/2014 CE]). *Qavā'id-i fiqh-i madhhab-i Shāfi'ī* [Jurisprudential maxims of the Shāfi'ī school] (1st ed.). Tehran: Markaz-i Taḥqīq va Tawsi'ah-'i 'Ulūm-i Insānī. (in Persian)
- Jannāfī, Ibrāhīm. (1370 SH [1991/1992 CE]). *Manābi'-i ijtihād az dīdgāh-i madhāhib-i Islāmī* [Sources of ijtihād from the perspective of Islamic schools of thought] (1st ed.). Qom: Mu'assasah-'i Kayhān. (in Persian)
- Jannāfī, Ibrāhīm. (1386 SH [2007/2008 CE]). *Taṭavvur-i ijtihād dar ḥawzah-'i istinbāt* [The evolution of ijtihād in the realm of legal derivation] (1st ed.). Tehran: Mu'assasah-'i Intishārāt-i Amīr Kabīr. (in Persian)
- Javāhirī, Muḥammad-Riḍā. (1381 AH [1961/1962 CE]). *Ijtihād dar 'aṣr-i a'immaḥ-'i ma'sūmīn ('a)* [Ijtihād in the era of the infallible Imams]. Qom: Mu'assasah-'i Būstān-i Kitāb. (in Persian)
- Ḥaqpanāh, Riḍā. (1390 SH [2011/2012 CE]). *Qur'ān va dānish-i uṣūl* [The Qur'an and the science of principles] (1st ed.). Tehran: Intishārāt-i Sukhan. (in Persian)
- Rāzī, 'Alī Jaṣṣāṣ. (2000 CE). *Al-Fuṣūl fī al-uṣūl* (1st ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. (in Arabic)
- Zuhaylī, Wahbah. (2005 CE). *Uṣūl al-fiqh al-Islāmī* (3rd ed.). Damascus: Dār al-Fikr. (in Arabic)
- Zarkashī, Badr al-Dīn Muḥammad. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Al-Baḥr al-muḥīṭ fī uṣūl al-fiqh* (2nd ed.). Kuwait: Dār al-Ṣafwah lil-Ṭibā'ah wa-al-Nashr wa-al-Tawzī'. (in Arabic)
- Zalamī, Muṣṭafā Ibrāhīm. (1375 SH [1996/1997 CE]). *Khāstgāh-hā-yi ikhtilāf dar fiqh-i madhāhib* [Origins of differences in the jurisprudence of Islamic schools] (Ḥ. Ṣābirī, Trans.). Mashhad: Āstān-i Quds-i Raḍavī. (in Persian)
- Subḥānī, Ja'far. (1388 AH [1968/1969 CE]). *Shubuhāt wa-īdāḥāt ḥawla uṣūl al-fiqh lil-Shi'ah al-Imāmiyyah* (Vol. 1). Qom: n.p. (in Arabic)
- Subkī, 'Abd al-Wahhāb ibn 'Alī Tāj al-Dīn. (2012 CE). *Jam' al-jawāmi' fī uṣūl al-fiqh* (Vol. 2, 2nd ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. (in Arabic)
- Siparī, Farīdūn. (1380 SH [2001/2002 CE]). *Pizhūhishī dar-bārah-'i Imāmān-i Ahl-i Sunnat* [A study on the Imams of the Ahl al-Sunnah] (1st ed.). Sanandaj: Intishārāt-i Kurdistān. (in Persian)
- Suyūṭī, Jalāl al-Dīn. (1411 AH [1990/1991 CE]). *Al-Ashbāh wa-al-naẓā'ir* (1st ed.). n.p.: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. (in Arabic)

- Shāfi'ī, Muḥammad ibn Idrīs. (2008 CE). *Al-Risālah*. Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī. (in Arabic)
- Sha‘lān, ‘Abd al-Raḥmān ibn ‘Abd Allāh. (2003 CE). *Uṣūl fiqh al-Imām Mālik: Adillatuhu al-naqliyyah* (1st ed.). Riyadh: n.p. (in Arabic)
- Shawkānī, Muḥammad ibn ‘Alī. (1425 AH [2004/2005 CE]). *Irshād al-fuḥūl ilā taḥqīq al-ḥaqq min ‘ilm al-uṣūl* (Vol. 1, 1st ed.). Beirut: n.p. (in Arabic)
- Ṣadr, Sayyid Muḥammad Bāqir. (n.d.). *Durūs fī ‘ilm al-uṣūl (Al-Ḥalaqah al-thālithah)* (1st ed.). Qom: Al-Nashr al-Islāmī. (in Arabic)
- Ṣadr, Sayyid Mūsā. (1401 SH [2022/2023 CE]). *Uṣūl va qawā‘id-i istinbāt-i a‘immah (‘a) az Qur‘ān* [Principles and rules of the Imams' derivation of rulings from the Qur'an] (1st ed.). Qom: Daftār-i Tabliḡhāt-i Islāmī. (in Persian)
- Ṣuwaygh, ‘Abd al-Muḥsin ibn ‘Abd al-‘Azīz. (1425 AH [2004/2005 CE]). *Qawā‘id al-istinbāt min alfāz al-adillah ‘inda al-Ḥanābilah wa-āthārūhā al-fiqhiyyah* (1st ed.). Beirut: n.p. (in Arabic)
- Ṭabarsī, Aḥmad ibn ‘Alī. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Al-Iḥtijāj* (Vol. 1). Mashhad: Nashr-i Murtaḍawī. (in Arabic)
- ‘Āmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1409 AH [1988/1989 CE]). *Wasā‘il al-Shī‘ah* (1st ed.). Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt (‘a). (in Arabic)
- ‘Āmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1418 AH [1997/1998 CE]). *Al-Fuṣūl al-muḥimmah fī uṣūl al-a‘immah (‘a)* (1st ed.). Qom: Mu‘assasat al-Ma‘ārif al-Islāmiyyah al-Imām al-Riḍā (‘a). (in Arabic)
- Ghazzālī, Abū Ḥāmid Muḥammad. (2012 CE). *Al-Mustasfā min ‘ilm al-uṣūl* (2nd ed.). Damascus: Dār al-Risālah al-‘Ālamiyyah. (in Arabic)
- Firūzābādī, Muḥammad ibn Ya‘qūb. (n.d.). *Al-Qāmūs al-muḥīṭ* (Vol. 2). Beirut: Dār al-Jīl. (in Arabic)
- Kānīmashkānī, Muḥammad. (1364 SH [1985/1986 CE]). *Uṣūl-i fiqh-i Shāfi‘ī* [Shafi'i jurisprudence] (2nd ed.). n.p.: Intishārāt-i Gharīqī. (in Persian)
- Kashshī, Muḥammad ibn ‘Umar. (1348 SH [1969/1970 CE]). *Rijāl al-Kashshī* (1st ed.). Mashhad: Dānishgāh-i Mashhad. (in Arabic)
- Kulaynī, Muḥammad ibn Ya‘qūb. (1407 AH [1986/1987 CE]). *Al-Kāfi* (Vol. 7, 4th ed.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. (in Arabic)
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Biḥār al-anwār* (2nd ed.). Beirut: Dār Iḥyā‘ al-Turāth al-‘Arabī. (in Arabic)
- Naqshbandī, Sayyid Navīd. (1396 SH [2017/2018 CE]). *Mabādī-yi uṣūl-i fiqh-i Shāfi‘ī* [Principles of Shafi'i legal theory] (1st ed.). Tehran: Pazhūhishkadah-‘i Taḥqīq va Tawsi‘ah-‘i Ulūm-i Insānī. (in Persian)
- Hāshimī Shāhrūdī, Sayyid Maḥmūd. (1433 AH [2011/2012 CE]). *Uṣūl al-fiqh (matn-i silsilah-‘i baḥth-hā-yi khārij-i uṣūl-i fiqh)* (1st ed.). n.p.: Bunyād-i Fiqh va Ma‘ārif-i Ahl-i Bayt (‘a). (in Persian)